

**RADOVI BIOARHEOLOŠKE SEKCIJE
SRPSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA**

BIOARHEOLOGIJA NA BALKANU

**Studije iz antropologije
i zooarheologije**

Urednici

Nataša Miladinović-Radmilović

Dragana Vulović

Selena Vitezović

Beograd . Sremska Mitrovica

2023

RADOVI BIOARHEOLOŠKE SEKCIJE SRPSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA

**BIOARHEOLOGIJA NA BALKANU.
STUDIJE IZ ANTROPOLOGIJE I ZOOARHEOLOGIJE.**

PAPERS OF THE BIOARCHAEOLOGICAL SECTION
OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

BIOARCHAEOLOGY IN THE BALKANS.

**STUDIES IN ANTHROPOLOGY
AND ZOOARCHAEOLOGY.**

Editors:

Nataša Miladinović-Radmilović
Dragana Vulović
Sena Vitezović

Belgrade • Sremska Mitrovica
2023

RADOVI BIOARHEOLOŠKE SEKCIJE
SRPSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA

BIOARHEOLOGIJA NA BALKANU. STUDIJE IZ ANTROPOLOGIJE I ZOOARHEOLOGIJE.

Urednici:

Nataša Miladinović-Radmilović

Dragana Vulović

Selena Vitezović

Beograd • Sremska Mitrovica

2023

Izdavač / Published by

Srpsko arheološko društvo, Beograd, Čika-Ljubina 18-20
Blago Sirmiuma, Sremska Mitrovica, Ilariona Ruvarca bb

Za izdavača / For the publisher

Adam Crnobrnja
Vladimir Malbašić

Urednici / Editors

Nataša Miladinović-Radmilović
Dragana Vulović
Selena Vitezović

Uređivački odbor / Editorial board

Dragana Antonović, Željka Bedić (Hrvatska), Chryssi Bourbou (Grčka), Ksenija Đukić, Marija Đurić, Dragana Filipović (Nemačka), Tamás Hajdu (Mađarska), Aleksa Janović, Gordana Jeremić, Mario Novak (Hrvatska), Cvetana Popova (Bugarska), Siniša Radović (Hrvatska), Andrei Dorian Soficaru (Rumunija), Tamás Szeniczey (Mađarska)

Sekretar redakcije / Secretary of editorial board

Predrag Radović

Recenzenti / Reviewed by

Željka Bedić, Đurđa Bracanović, Vesna Manojlović Nikolić, Mario Novak, Ivana Ožanić Roguljić

Lektura i prevod na engleski / Proof-reading and translation into English

Jelena Vitezović

Tehnički urednik / Technical editor

Miro Radmilović

Grafička oprema / Graphic layout

Nebojša Ćosić

Štampa / Printed by

Štamparija: Propaganda Jovanović

Tiraž / Print-run

200

ISBN 978-86-80094-23-6

ISBN 978-86-84457-21-1

Ova knjiga je štampana sredstvima Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

This book is published with the financial support of the Ministry of Science, Technological Development and Innovations of the Republic of Serbia.

SADRŽAJ/TABLE OF CONTENTS

<i>Nataša Miladinović-Radmilović, Dragana Vulović, Selena Vitezović</i> Bioarheologija na Balkanu. Studije iz antropologije i zooarheologije	1
---	---

Studije antropologije

<i>Dragana Vulović, Nataša Miladinović-Radmilović, Sofija Petković</i> Dentalno zdravlje stanovnika sahranjenih na lokalitetu Begov Most – Staničenje	5
--	---

<i>Veda Mikašinović, Ksenija Đukić, Kristina Penezić</i> Analiza porotične hiperostoze i <i>cribra orbitalia</i> na skeletnom materijalu sa srednjovekovne nekropole Vinča – Belo Brdo	29
--	----

<i>Nataša Miladinović-Radmilović, Dragana Vulović, Neda Dimovski</i> Polni dimorfizam ankiloze sakroilijačnog zgloba	43
---	----

<i>Ksenija Đukić, Tamara Šarkić, Đurđa Bracanović</i> Bioanthropological evidence of close combat: a case study of skeletal remains from Kosančićev Venac (Belgrade)	57
--	----

<i>Sofija Stefanović</i> Arheologija imuniteta: bitka za gvožđe između čoveka i mikobakterija	69
--	----

Studije zooarheologije

<i>Nemanja Marković, Perica Špehar</i> Bone skates from the medieval site of Crkveno Brdo (Serbia)	83
---	----

<i>Gordana Jeremić, Sara Lazić, Selena Vitezović</i> Koštana spatula – lenjir iz Naisa	97
---	----

Varia

<i>Sonja Vuković, Dimitrije Marković, Teodora Mladenović, Mirko Vranić, Amalia Sabanov, Mihailo Radinović, Teodora Radišić, Ivana Živaljević</i> Proučavanje konflikata i suživota ljudi i divljeg sveta u holocenu centralnog Balkana – istraživački okvir projekta ARCHAEOWILD	113
--	-----

<i>Nataša Miladinović-Radmilović, Dragana Vulović, Selena Vitezović</i> Bioarheološka sekcija Srpskog arheološkog društva: prvih deset godina	123
--	-----

KOŠTANA SPATULA – LENJIR IZ NAISA

GORDANA JEREMIĆ¹, SARA LAZIĆ² i SELENA VITEZOVIĆ¹

¹*Arheološki institut, Beograd*

e-mail: jeremic.g@gmail.com

e-mail: selenavitezovic@gmail.com

²*Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

e-mail: sara.lazic@f.bg.ac.rs

Apstrakt: Artefakti izrađeni od koštanih sirovina imali su značajan udeo među svakodnevnim upotrebnim predmetima tokom rimske epohe. Kost i rogovi upotrebljavani su za izradu sitnog alata, kozmetičkog pribora, ali i brojnih predmeta korišćenih za specifične svrhe, gde je ponekad teško odrediti njihovu tačnu funkciju. U tom smislu, posebno se može izdvojiti pribor za pisanje. U ovom radu biće predstavljen nalaz koštane spatule – lenjira pronađenog u Naisu. U pitanju je srazmerno redak nalaz sa teritorije Gornje Mezije. Predmet je analiziran sa tehno-tipološkog aspekta, a uočeni tragovi upotrebe ukazuju da je najverovatnije korišćen kao spatula kojom se zaravnjavao vosak na tablicama za pisanje. Mada uslovi nalaza ne daju bliže podatke o tome ko je bio vlasnik, odnosno korisnik ovog predmeta, ovakav nalaz pruža značajne podatke kako o strukturi i zanimanjima stanovništva antičkog Naisa, tako i o značaju i rasprostranjenosti kostiju kao sirovine za izradu svakodnevnih predmeta u antičko doba.

Ključne reči: Niš – Naissus, spatula, lenjir, pribor za pisanje, koštani alat, rimski period

Abstract: Artefacts made of bone as the raw material made a significant part of the spectre of everyday use items during the Roman period. Bones and antlers were used for making small tools, cosmetic equipment, but also numerous objects used for specific purposes, though it can be difficult to ascertain their exact function sometimes. In this sense, writing equipment can be singled out. In this paper, the finding of a bone spatula – ruler, discovered in Naissus, will be presented. It is a relatively rare finding on the territory of Moesia Superior. The item was analysed from a techno-typological aspect, and the registered use-wear traces indicate that it was most probably used as a spatula, to flatten the wax on writing tablets. Although the finding conditions do not provide more precise data on who the owner, or the user of this item was, such a finding provides significant data both on the structure and the professions within the population of Antique Naissus, but also on the importance and wide-spread use of bone as a raw material for making everyday use items in the Antique period.

Keywords: Niš – Naissus, spatula, ruler, writing equipment, bone tools, Roman period

UVOD

Period prvih vekova rimske vlasti u Naisu relativno je malo poznat, najviše zbog činjenice da se rimski ostaci nalaze na velikim dubinama, kao posledica viševjekovnog naslojavanja iz kasnijih epoha (vizantijske, srpske, osmanske i modernog doba). Još su pripadnici praistorijskih zajednica prostor Niša i Ponišavlja prepoznali kao veoma pogodnu teritoriju za nastanjivanje, zbog obilja resursa za održivi razvoj zajednica, kao i zbog strateški veoma povoljnog položaja, koji je omogućavao dobru povezanost oblasti sa mnogim udaljenim krajevima Balkanskog poluostrva i šire oblasti.

Narativni izvori o Naisu ne pružaju dovoljno podataka za pouzdanu rekonstrukciju istorije grada. Izvori su uglavnom kratki, i svode se na itinerare, spiskove gradova i usputne zapise kod antičkih istoričara (Petrović 1979: 38–43). Arheološka skica gradskog jezgra Naisa i njegove teritorije iz prvih vekova rimske vlasti takođe je oskudna. Relativno ograničena i malobrojna arheološka istraživanja nisu pružila osnovne podatke o izgledu i razvoju gradskog, vojnog i verskog jezgra rimskog naselja. Epigrafski korpus, danas jedina sistematizovana zbirka nalaza sa ovog područja, ukazuje da su Nais i njegova teritorija već u II veku bili romanizovani. O tome svedoče rimska imena na natpisima, kao i potvrda municipalnog statusa grada na jednom natpisu, najčešće datovanom u drugu polovinu II veka (Petrović 1979: 50–51). Među prve do sada sistematski prezentovane nalaze iz perioda ranog carstva spadaju nalazi iz najstarijeg horizonta na današnjem Trgu kralja Milana, koji je delimično istražen tokom zaštitnih iskopavanja devedesetih godina XX veka i koji je pružio, iako relativno malobrojne, značajne podatke o urbanom životu stanovnika Naisa na prelazu iz I u II ili početkom II veka (Jeremić, Чершков 2021: 31–34).

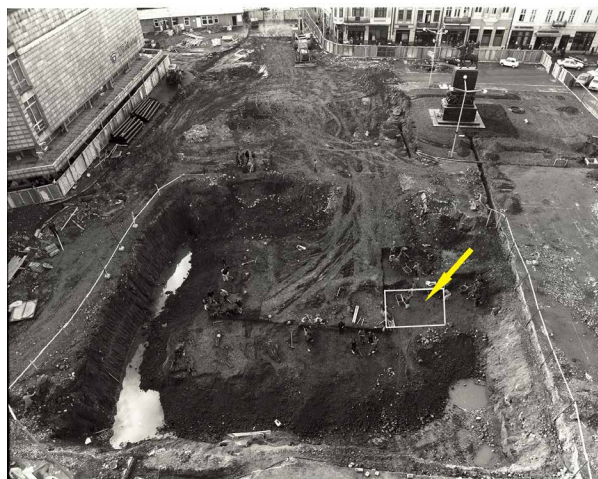
Ovi, premda ograničeni podaci, svedoče da je rimski Nais bio značajan i bogat administrativni, zanatski i trgovački centar, čiji su se stanovnici bavili veoma raznovrsnim aktivnostima i profesijama.

ARHEOLOŠKI KONTEKST

Tokom zaštitnih arheoloških istraživanja 1990–1991. godine na levoj obali Nišave, na mestu savremenog centra grada, na nalazištu Trg oslobođenja (danas Trg kralja Milana), na prostoru projektovanog podzemnog prolaza u blizini hotela „Ambasador”, nađena je zanimljiva zatvorena celina (Ukop 1) iz rimskog doba (Slika 1). Formiranje ukopa odgovara vremenu naslojavanja u okviru braon peskovite zemlje. Ovaj ukop je činio celinu sa Ukopom 2, registrovanom na njegovom severnom kraju. Ceo ukop, odnosno otpadna jama, bio je nepravilnog elipsoidnog oblika, pravca severozapad–jugostok, dužine 4,60 m, sa najvećom širinom u južnom delu, koja je iznosila 1,60 m (Jeremić, Чершков 2021: 31–35, сл. 21).¹ Unutar otpadne jame nađen je raznorodni arheološki materijal, među kojem se kao posebno zanimljivi izdvajaju i delovi pribora za pisanje: tri fragmenta bronzanog stilusa i jedna dobro očuvana koštana spatula – lenjir (Jeremić, Чершков 2021: 99, кат. 226–227).

Od bronzanog stilusa očuvani su središnji i deo tela koji se prema jednom kraju sužavao u vrh (ovde nedostaje), a pomoću kojeg je moglo da se piše na voštanim tablicama. Treći fragment je trapezoidnog oblika, proširen i stanjen pri vrhu. Predmeti ovakvog oblika mogli su da imaju više namena, da se koriste za pisanje oštrom stranom, dok bi širom stranom moglo da se vrši manje poravnavanje prilikom pogreške u pisanju, uklanjanjem viška voska (Eckardt 2018: 26). Šira strana je bila na drugoj strani stilusa, otuda latinska fraza *stilum vertere* (okretanje stilusa), koja je označavala brisanje

¹ Tokom istraživanja beležene su relativne dubine, od površine terena. Na kraju iskopavanja neke celine, nivelrom su merene karakteristične tačke. Tako nalazimo na skici osnove Ukopa 1 podatke da je dno na apsolutnim kotama između 188,28 i 188,34 m nadmorske visine (Jeremić, Чершков 2021: 31, сл. 21), što je možda greška u merenju ili preračunavanju, jer su na skici profila u kvadratu XXII završne kote iskopa označene na 190,00 m nadmorske visine (Исти: 22, сл. 9, а).

Slika 1. Arheološka istraživanja na Trgu oslobođenja, gdje je pronađena spatula – lenjir.

Figure 1. Archaeological research at the site of Trg Oslobođenja, where the bone spatula – ruler was found.

ili ispravljanje onoga što je napisano (Hor. Sat. 1.10.72–74; Cic. Ver. 2.2.101).

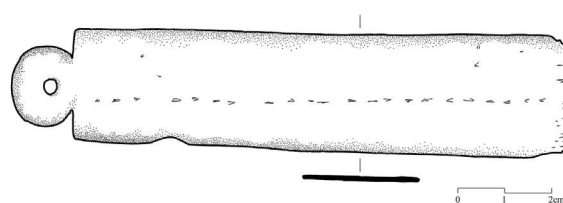
Stilusi su korišćeni i za urezivanje slova i znakova na kamenim, olovnim, keramičkim i drugim čvrstim predmetima. Ujedno, mogli su da se koriste i kao funkcionalni delovi odeće, za pričvršćivanje naročito masivnijih odevnih predmeta, kao što su vuneni ogrtači. Ovaj oblik igala je takođe bio rasprostranjen i u kasnoj antici (Милинковић 2001), i izrađivan je od gvožđa ili bronzе, ređe srebra.

KOŠTANA SPATULA – LENJIR

Tehno-tipološke odlike

Koštani predmet koji je pronađen u rimskoj otpadnoj jami (Ukop 1) očuvan je u celosti.² Ima formu izduženog trapeza, dimenzija 11,8 x 2,5 cm i debljine 0,1 cm. (Slike 2, 3). Na jednoj kraćoj bočnoj strani nalazi se kružna drška, sa kružnom perforacijom u sredini. Predmet je izrađen od potpuno pljosnatog segmenta većeg

² Predmet je prvi put publikovan 2021. godine, bez podataka o tehnološkim karakteristikama i poreklu sirovine za njegovu izradu, a na osnovu analogija iz dostupne literature opredeljen je kao koštana spatula – lenjir (Јеремих, Чершков 2021: 95–99, кат. 226).

Slika 2. Koštana spatula – lenjir iz Naisa (crtež M. Milosavljević).

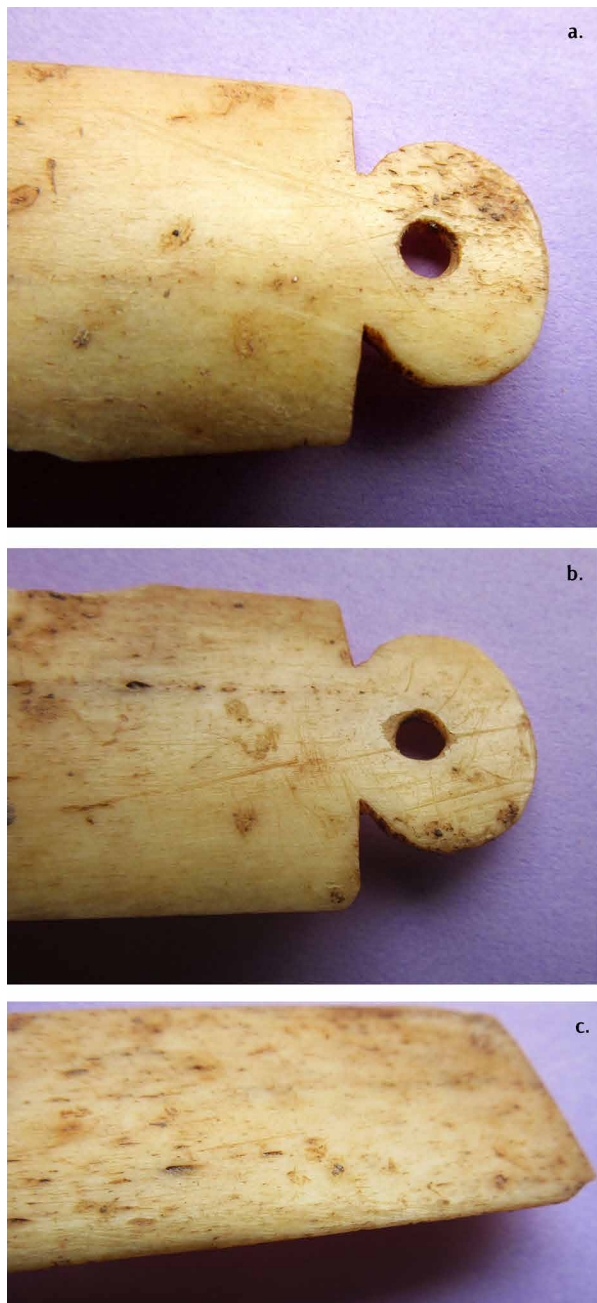
Figure 2. Bone spatula – ruler from Naissus (drawing by M. Milosavljević).

Slika 3a-b. Koštana spatula – lenjir iz Naisa, prednja i zadnja strana (foto Z. Radosavljević).

Figure 3a-b. Bone spatula – ruler from Naissus, ventral and dorsal side (photo by Z. Radosavljević).

rebra, od krupnog sisara, najverovatnije govečeta (*Bos taurus*). Rebro je izdelfeno na komade, i odabran je segment iz centralnog dela, pošto je rebro tu najšire i najmanje zakrivljeno. Podužno je raskoljeno, tako da se dobiju dve koštane pločice, i potom je od jedne formiran predmet (detaljnije o tehnologiji obrade rebara, up. Christidou 2001; Klippel and Schroedl 1999: 224). Kost je najverovatnije obrađena rezanjem i potom abrazijom; tragovi obrade iz ranijih faza uklonjeni su tokom kasnijih faza. Konačnu formu predmet je dobio struganjem i glačanjem; sve površine su obrađene abrazijom, najverovatnije pomoću metalne turpije, od koje se raspoznaju manji tragovi, tako da se prirodno spongiozno tkivo rebra gotovo nimalo više ne raspoznaje (Slika 4a-c). Kružna drška na jednom kraju formirana je sečenjem, dok je perforacija, prečnika 3 mm, dobijena svrdlanjem. Ovakva tehnologija izrade na sličnim predmetima od rebara uočena je i na lokalitetu *Virunum* (Colfeld) u današnjoj Austriji, gde je

Slika 4a-c. Detalji koštane spatule – lenjira iz Naisa, sa vidljivim tragovima obrade i upotrebe (foto S. Vitezović).

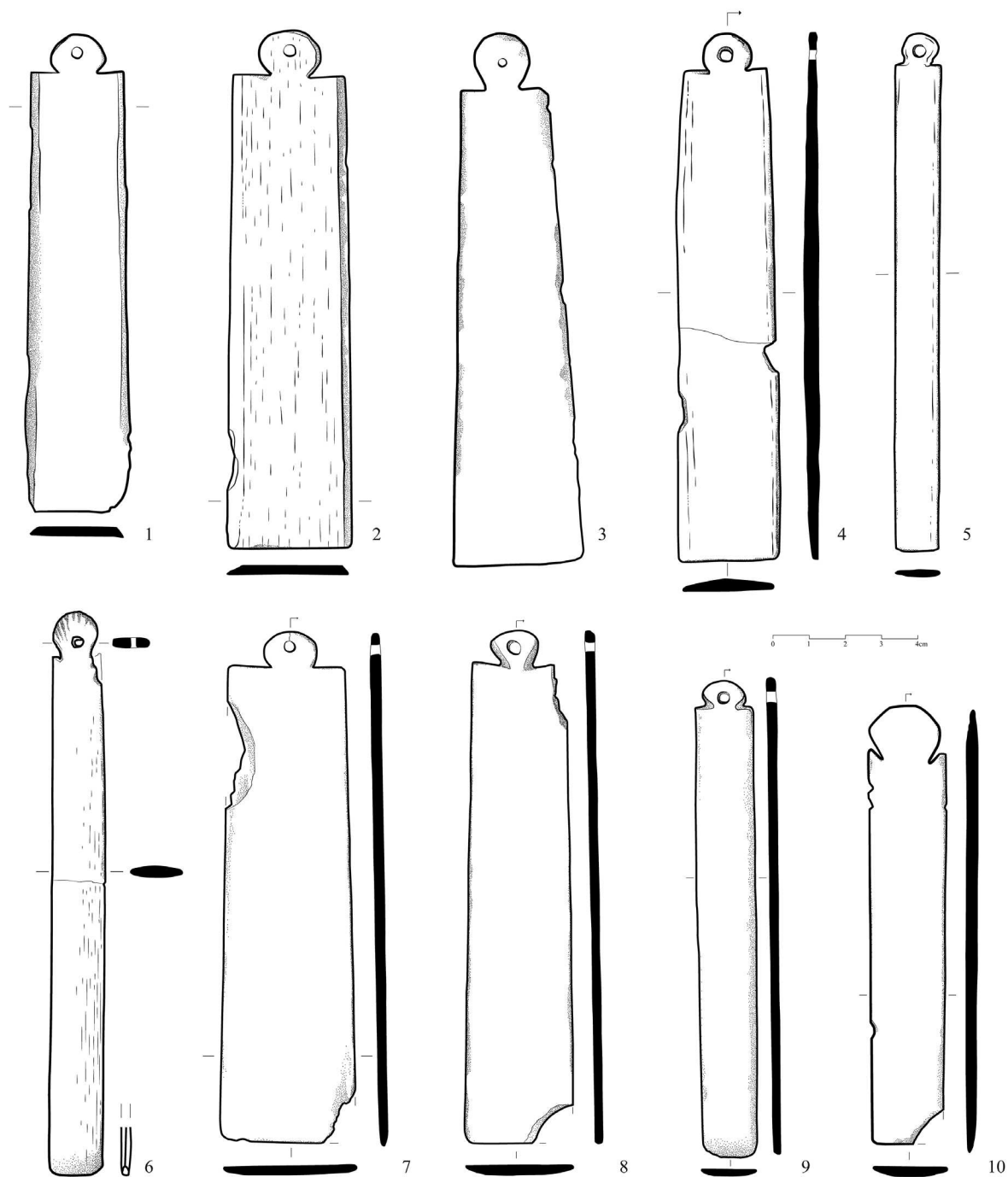
Figure 4a-c. Details of the bone spatula – ruler from Naissus, with visible traces of manufacture and use (photo by S. Vitezović).

pronađena radionica za većom količinom otpada i nedovršenih predmeta (Gostenčnik 2010).

Ceo predmet je veoma naglašeno istrošen upotrebom. Obe podužne ivice su istrošene, iskrzane i sa manjim oštećenjima od upotrebe, dok su i gornja i donja površina istrošene, uglavane, ali i sa gustim linijama i urezima od korišćenja, nepravilne dužine, orijentacije i jačine (Slika 4a-c).

Sama tehnologija izrade, kao i odabir sirovine (kosti govečeta), predstavljaju uobičajene odlike proizvodnje predmeta od kostiju u rimsko doba (up., e.g., Bíró *et al.* 2012). U proizvodnji predmeta od kostiju u rimsko doba kao najrasprostranjenije sirovine korišćene su metapodijalne kosti krupnih sisara, pretežno govečeta, ali i konja (*Equus caballus*) i jelena (*Cervus elaphus*) (Ayalon 2005; Choyke 2012), mada su i rebra bila dosta dobro zastupljena (e.g., Gostenčnik 2010). Samim tim, poreklo predmeta, odnosno mesto njegove izrade, ne može se bliže odrediti – mogao ga je izraditi neki lokalni, neki putujući majstor, ili je mogao biti donet odnekud. U radionici za izradu koštanih predmeta iz Virunuma, gde su rebra bila dosta dobro zastupljena sirovina, među otpadom i nedovršenim komadima prepoznaju se i predmeti nalik našem nalazu iz Naisa (Gostenčnik 2010), međutim, ovakvih je radionica moglo biti još mnogo širom Carstva.

Ovakav tip predmeta prvi je do sada zabeležen nalaz sa teritorije Naisa, međutim, slični predmeti, mada srazmerno malobrojni, poznati su sa drugih rimskih nalazišta u Evropi (v. Božič 2002: 34–35, sa referencama za više detalja) (Slika 5). Veoma slična koštana spatula pronađena je u Viminacijumu, glavnom gradu provincije Gornje Mezije, gde je činila deo inventara etažnog groba spaljenog pokojnika (G₁-1135). Grob je kao priloge sadržavao i smeđe pečeni keramički lonac sa jednom drškom, deo cilindričnog olovnog predmeta (obod i vrat suda?) i dva bronzana novca, kovanja careva Domicijana (86–96) i Hadrijana (iz perioda 125–138. godine) (Спасић-Ђурић 2015: 187, кат. 127; Vojvoda, Mrđić 2015: 90, kat. 282; 140, kat. 832; Јерemiћ, Чершков 2021: 94–95, сл. 26). Zahvaljujući hronološki osetljivom materijalu, uz sav oprez u interpretaciji konteksta,

Slika 5. Tipovi koštanih spatula (1. Berlingen; 2. Rotvajl; 3. Brindizi; 4-5. Kastelford; 6. Ljubljana; 7–10. London)
(prema: Јеремић, Чершков 2021: 98, сл. 29).

Figure 5. Types of bone spatulae (1. Berlingen; 2. Rottweil; 3. Brindisi; 4-5. Castleford; 6. Ljubljana; 7–10. London)
(after: Јеремић, Чершков 2021: 98, сл. 29).

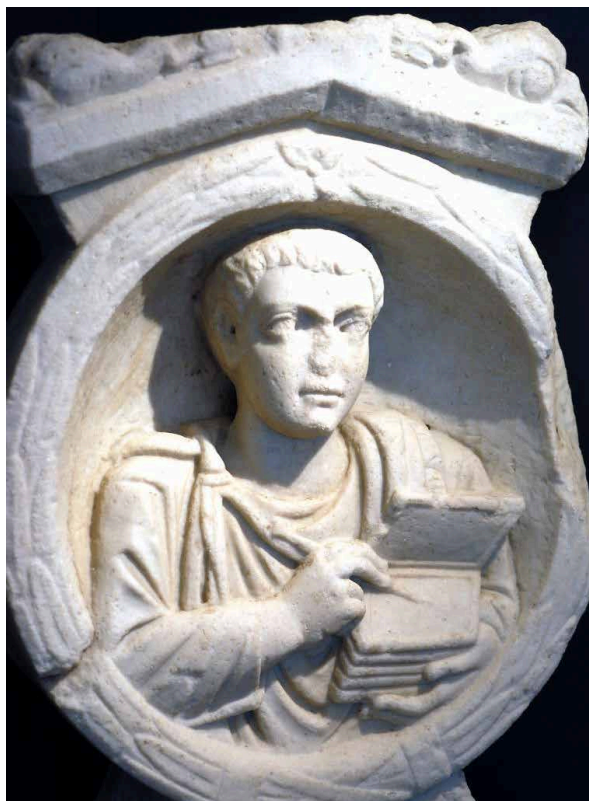
koštana spatula iz Viminacijuma bi mogla da se datuje u doba Hadrijana.

Iz rimskog Akvinkuma (*Aquincum*) potiče čak pet ovakvih predmeta, takođe izrađenih od rebara, od kojih jedan ima dršku, odnosno glavu, fino izrezbarenu (Bíró *et al.* 2012: 109, kat. 277, 278, 279, 280, 281). Od ostalih nalaza u Evropi, još se mogu pomenuti nalazi iz Dolenjske Ceste u Ljubljani (Božič 2002: fig. 2/2), ili nalazi iz rimske vile Biberist u Švajcarskoj (Deschler-Erb 2001: fig. 6, kat. 3206). Iz Magdalensberga potiču morfološki dosta srodni predmeti, od kojih neki imaju urezani natpis, i koje su autorke obeležile kao *tesserae nummulariae* (Deschler-Erb, Gostenčnik 2008: fig. 8/1-2), a već su pomenuti nalazi, od kojih su neki nedovršeni, iz Virunuma (Gostenčnik 2005: 222-223; Gostenčnik 2010). Radionica iz Virunuma smešta se u kasni II i III vek (Gostenčnik 2010), dok su nalazi iz Biberista datuje u period od I do III veka (Deschler-Erb 2001).

Pitanje funkcije

U nauci se vode višedecenijske polemike oko upotrebne funkcije ovakvog tipa predmeta; oni su svakako povezani sa priborom za pisanje, ali postoje različita mišljenja o njihovoj tačnoj nameni (v. Božič 2002, sa referencama).

Nalazi kako koštanih spatula, tako i drugih predmeta korišćenih za pisanje, posebno nalazi iz zatvorenih celina, kao što su grobni setovi, i likovne predstave na nadgrobnim spomenicima, daju nam sliku o izgledu i obaveznim elementima jednog pribora za pisanje iz rimskog doba (Slike 6, 7) (Eckardt 2018: 33–34). Rimljani su kao podlogu za pisanje koristili različite materijale: drvo, papirus, olovo, bronzu, kamen, keramičke fragmente (*ostraca*), keramičke posude, mahom za obeležavanje sadržaja ili karga, opeke i ciglarske proizvode, pergament dobijen od teleće ili kože neke druge životinje (Eckardt 2018: 22–23). U svakodnevnoj upotrebi najzastupljenije su bile dve osnovne vrste pisanja – urezivanje slova u voštanu podlogu pomoću stilusa ili pisanje mastilom na nekoj čvrstoj podlozi (Božič, Feugère 2004: 21). Najčešće su

Slika 6. Scriba na nadgrobnoj steli iz Flavia Solva u Norikumu (*Noricum*)

(preuzeto sa https://en.wikipedia.org/wiki/Wax_tablet).
Figure 6. Roman scribe on his tomb stele at Flavia Solva in *Noricum*

(taken from https://en.wikipedia.org/wiki/Wax_tablet).

Slika 7. Nadgrobna stela L. Kornelija Atimeta sa prikazom pribora za pisanje (Vatikanski muzej, inv. 9277).

Figure 7. Tomb stele of L. Cornelius Atimetus with a representation of writing equipment (Vatican Museum, inv. 9277).

pisali na drvenim tablicama, izdubljenim i ispunjenim voskom (voštane tablice, *tabulae ceratae*, spominju i antički pisci, e.g. Hdt. 7.239, Ovid. Ars. Amat. 1.437–438), mada su pravni i religijski tekstovi neretko zapisivani i na bron-zanim tablicama (najpoznatiji primer su *Zakoni dvanaest tablica*, urezani u bronzi, Liv. 3.57). Voštane tablice su bile pravougaonog oblika, najčešće po dve ili tri međusobno spojene vrp-cama (diptisi, triptisi). Prosečna širina tablica, kako je suditi na osnovu do sada najveće pozna-te kolekcije, nađene prilikom gradnje savreme-ne zgrade Blumberg u Londonu, iznosila je 14,0 cm (Tomlin 2016: 26), što u suštini odgovara dužini koštanih spatula i koje bi u tom svetlu mogle da se posmatraju kao alat za poravnavanje voštanih površina.

Pojedini autori su koštane spatule iden-tifikovali kao lenjire (Božič 2002: 35; Božič, Feugère 2004: 39–40), smatralo se da su slu-žile kao sredstvo pomoću kog se poravnavao pergament prilikom čitanja, ili su korišćene za obeležavanje reda koji se čitao, ili, pak, da su imale funkciju razmernika (Eckardt 2018: 33). Već pomenuti nalazi iz Virunuma interpreti-rani su kao moguće alatke za obradu tekstila, na osnovu tragova upotrebe (Gostenčnik 2010, 152–155, fig. 7, posebno fig. 7f), mada autorka citira i interpretacije kao dela pisačkog pribora (Gostenčnik 2010: 152), tako da ne treba isklju-čiti mogućnost i da su ovakvi predmeti mogli imati više namena.

Međutim, novijim analizama koštanih na-laza iz Londona došlo se do zaključka da su korišćeni prvenstveno za poravnavanje voska na tablicama, pre nego da su bili razmernici ili lenjiri (Davis 2016: 6). Primerak iz Naisa, sa in-tenzivnim tragovima upotrebe po obe površine, kao i iskrzane, istrošene same ivice predmeta, podržavaju ovakvu interpretaciju (v. sliku 4).

Za premazivanje drvenih tablica, odnosno za ispunjavanje drvenog rama, korišćen je pčelinji vosak u koji je dodavana čađ, čime je dobi-jana tamna podloga, koja je tako omogućavala da se tekst napisan stilusom lakše čita. Kao agregat korišćene su i kalcijumova so i gлина. Rimljani su koristili različite vrste pčelinjeg vo-

ska, uglavnom tvrde ili meke strukture, čija je tačka topljenja bila na oko 68° (Gaitsch 1984: 192).

Voštane tablice su najčešće korišćene za pisanje oficijelnih, izvršnih dokumenata, bilo iz javne – pravne, religijske, vojne, državne, municipalne sfere, bilo iz privatne (testamenti, druge vrste egzekutivnih tekstova), dakle, pre-težno za zvaničnu prepisku, finansijske izvešta-je i slično. Tekstovi su bili potpisivani, pečaćeni i često su nosili imena svedoka. Tablice su kori-šćene i u školama, za učenje slova i slično, kao i za razne privatne beleške, i u tim slučajevima obično su u upotrebi bili reciklirani primerci. Na osnovu nalaza zbirke od 405 voštanih tabli-ca iz perioda između pedesetih i osamdesetih godina I veka n. e., nađenih iz centralnoj zoni rimskog Londinijuma, sa tekstovima pisanim stilusom, dobijeni su dragoceni podaci o po-slovnim, formalnim i legalnim prepiskama sta-novnika ovog grada (Tomlin 2016: XIII). Istra-živanjima je utvrđeno da je većina tablica bila izrađena od drvenog materijala koji je importovan (srebrna jela, ariš, smrča, javor), sa teksto-vima pisanim na pčelinjem vosku sa dodacima (Tomlin 2016: 8).

Tekstove, bilo urezivanjem pomoću stilusa na voštanoj podlozi, bilo mastilom na čvrstom materijalu, pisali su notari, pisari (*scribae*), ve-oma cenjeni činovnici, iako skromnog, najčešće oslobođeničkog porekla (Hartmann 2020: 116). Ubrajali su se u *apparitores*, pomoćnike magi-strata, a platu su primali iz državne kase. Pi-smenost je bila privilegija u rimskom društvu i omogućavala je napredovanje u socijalnoj hije-rarhiji. Osim toga, služba pisara donosila je i ve-liko profit (Hartmann 2020: 106–110). Poznat je primer pesnika Horacija, koji je kupio pisarsko mesto kako bi se izvukao iz siromaštva. Mnogi pisari su, zahvaljujući stečenom novcu i ugledu, dobacili do viteškog staleža, što se smatra veli-kim dostignućem za ljude koji su bili skromnog porekla (Hartmann 2020: 124–129). Koliki su značaj imali pisari, najbolje svedoči činjenica da su bili organizovani ne kao kolegij, već kao red – *ordo scribarum*, čineći tako posebnu klasu rimskog društva (Hartmann 2020: 112).

Na osnovu uslova nalaza teško je pouzdano odrediti vlasnika kome je pripadala koštana spatula – lenjir iz Naisa. Karakter ostalih nalaza iz Ukopa 1 sa Trga kralja Milana sa istraživanja 1990–1991. godine takođe nam je od relativno ograničene pomoći. Četiri bronzane fibule iz otpadne jame (Jeremić, Чершков 2021: 90–92, кат. 212–213, 216, 219), iako poznate kao „vojničke” ili „legionarske”, na osnovu nalaza na brojnim lokalitetima širom Rimskog carstva, nisu potvrdile pretpostavku da su ih nosili isključivo vojnici, mada je svakako vojska bila jedan od njenih glavnih korisnika (Petković 2010: 33, tip 1, varijante A i B). U pitanju je tip jednodelnih ranocarskih fibula (Almgren 1923: 7–10, fig. 15), koje su u balkanskim podunavskim provincijama bile rasprostranjene u periodu I i II veka n. e. (Petković 2010: 33). Ispunu jame na Trgu kralja Milana činile su i keramičke posude, čiji repertoar ukazuje na heterogenu upotrebnu funkciju sudova. Među oblicima su zabeležene trpezne posude (tanjiri, zdele, pehari, krčazi), kao i posude za pripremanje (lonci) ili čuvanje namirnica (pitosi, amfore) (Jeremić, Чершков 2021: 31–33, сл. 22). Među ostalim nalazima zabeležena je keramička crvenopečena lampa, koja pripada tipu jednostavnih kružnih lampi koje su u Britaniji nalažene u grobnim celinama, zajedno sa ranocarskim lampama I i II veka (Eckardt 2002: 206), dok su u Singidunumu zastupljene u celinama II i prve polovine III veka (Црнобрња 2001: 69–79); kao i nekoliko staklenih posuda za ispijanje tečnosti (pehari), koji mogu da se nalaze bilo u privatnom, bilo u javnom prostoru (Jeremić, Чершков 2021: 33, сл. 23). Predmeti su mogli dospeti u jamu prilikom čišćenja otpada iz neke privatne kuće u blizini (*domus, villa*), ili su ostaci čišćenja javnog objekta (*officina* i slično), koji je mogao da ima prostor za spremanje i konzumiranje hrane, na primer.

Položaj same jame u okviru mikrolokacije suburbijuma ranorimskog Naisa takođe ne daje mnogo jasnu sliku o urbanom pejzažu tog dela grada. U neposrednoj blizini jame, na nekoliko desetina metara, tokom izgradnje Robne kuće

otkriven je grob koji je sadržavao fibulu identičnu nalazima iz Ukopa 1, takođe datovanu u kraj I i početak II veka (Ајдић 1975: 37; Јеремич, Чершков 2021: 126). U pitanju je pojedinačni grob iz tog perioda, a prostiranje nekropole iz ovog perioda na ovom mestu nije potvrđeno.

Istraživani prostor Trga kralja Milana, na mestu podzemnog prolaza kod hotela „Ambasador”, predstavljao je jednu od središnjih zona rimskog predgrađa (*suburbium*), formiranog na levoj obali Nišave (*Navissos*), koja je u antičko doba igrala sekundarnu ulogu u odnosu na prostor Niške tvrđave, gde su se u rimsko doba nalazile centralne institucije vlasti, religiozni, vojni (pretpostavljeni garnizon kohorte Prve Aurelijeve Dardanaca (*cohors I Aurelia Dardanorum*), javni (*thermae, tabernae*) i drugi objekti (luksuzni rezidencijalni kompleksi i slično) (Petrović 1979: 31–32; Петровић 1993).

Sam prostor Trga kralja Milana, odnosno današnji cenar Niša, u rimsko doba menjao je svoju fizionomiju više puta. Podaci dobijeni o topografiji ovog dela Naisa u najvećem broju slučajeva potiču iz pedesetih i šezdesetih godina 20. veka, kada je centar Niša počeo da dobija svoj moderni izgled. U to vreme došlo je do gradnje većeg broja višespratnica (hotel „Ambasador”, Dom sindikata, stambena zgrada poznata kao „Gorča” i druge), a izvođeni su i značajni infrastrukturni radovi, kao što je uklanjanje tramvajske pruge u gradu 1959. godine. Prilikom ovih radova je dolazilo do značajnih arheoloških otkrića (Jeremić, Чершков 2021: 7, 15–16). Nažalost, podaci koji postoje, bilo publikovani ili u formi izveštaja, uglavnom samo pominju vrstu nalaza (grob, zid, bedem, na primer), sa oskudnim podacima, ili često bez detalja o položaju, preciznim dimenzijama, tehnikama gradnje i slično. Prateća tehnička dokumentacija sa ovih istraživanja, nažalost, nedostaje (fotografije, situacioni planovi, osnove, preseki i slično), tako da samo sa oprezom možemo da prihvatimo zaključke istraživača o hronologiji ili karakteru tih nalaza.³ Naročito problematični su

3 Pre izgradnje novih objekata nisu sprovedena arheo-

podaci vezani za postojanje antičke, odnosno tetrarhijsko-kasnoantičke fortifikacije u pravcu tvrđavskog mosta, koja je, prema nekim istraživačima, obezbeđivala prelaz preko Nišave u rimsko doba (Јовановић 1956: 371, сл. 8/I, II; Петровић 1993: 63; Јеремић, Чершков 2021: 114–116). Ukoliko je ta pretpostavka tačna, prostor koji je istraživан 1990–1991. godine na mestu današnjeg podzemnog prolaza pripadao bi zoni *extra muros* kasnoantičkog utvrđenja. Međutim, problem je odrediti tačnu poziciju naselja i karakter građevina iz prva tri veka rimske vlasti na ovom prostoru. Iako malobrojni, arheološki tragovi iz tog perioda iz samog centra grada (nalaz mermerne ploče u Ulici prvomajskoj, delovi arhitekture i stuba u Ulici generala Milojka Lešjanina, na primer, up. Јеремић, Чершков 2021: 114, сл. 30/26; 117, сл. 45) ukazuju na stambeno razučenu zonu sa, moguće, pojedinačnim gazdinstvima (manje *partes rusticae?*), sa posvedočenim većim privatnim posedima na Kovanluku i, moguće, Trgu kralja Aleksandra (Јеремић, Чершков 2021: 117–118, сл. 30/19, 31). Međutim, nalazi votivnih natpisa od konzularskih beneficijara i nalaz dela rimskog magistralnog puta sa ostatkom građevine koja je imala u svojoj konstrukciji opeke kohorte *I Aurelia Dardanorum* (Јеремић, Чершков 2021: 111–113; 124–126, сл. 43–44), takođe bi ukazivali i na postojanje javnih objekata u rimsko doba, namenjenih prvenstveno održavanju puteva i sigurnosti na gradskoj teritoriji, kao i sakralnih građevina, koje su mogli da opslužuju javni gradski službenici, među njima i *scribae*.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U nedostatku drugih pouzdanih arheoloških dokaza, za nalaz koštane spatule – lenjira iz Naisa ne možemo u ovom trenutku da utvrdimo da li je korišćena u nekom birou za beleženje dokumenata ili je bila deo privatnog pribora za pisanje. Nalaz iz groba u Viminacijumu možda bismo mogli da tumačimo u svetlu socijalnog statusa pokojnika, odnosno da je spatula bila simbol njegovog zanimanja kao beležnika, to jest njegovog pripadanja provincijskoj *subeliti* (Eckardt 2018: 149–152). Obe spatule najverovatnije potiču iz istog perioda, doba cara Hadrijana (117–138).

Dalja istraživanja i analize koštanih artefakata sa teritorije Naisa možda će dati bliže podatke kako o vlasniku i/ili korisniku ovog predmeta, tako i o samoj proizvodnji i mogućoj radionici za preradu koštanih sirovina.

Ovaj nalaz iz Naisa, s jedne strane, pruža značajne podatke o strukturi, zanimanjima i, generalno, pismenosti stanovništva ovog rimskog grada, ali i o značaju i rasprostranjenosti kostiju kao sirovine za izradu svakodnevnih predmeta u antičko doba. Iako se Nais intenzivno istražuje još od tridesetih godina XX veka naovamo, naša saznanja o koštanim alatima, sirovinama, radionicama za njihovu izradu, kao i o zooarheologiji Naisa generalno, veoma su oskudna, zbog nedostatka sistematskog proučavanja ovog važnog segmenta rimske privrede i svakodnevnog života.

loška istraživanja na predviđenoj lokaciji, već je do otkrića dolazilo isključivo prilikom građevinskih radova. Ove radove su najpre pratili arheolozi Narodnog muzeja u Nišu (Ајдић 1975), a od 1966. godine, kada je osnovан Zavod za zaštitu spomenika kulture Niš, ove poslove su uglavnom obavljali saradnici Zavoda, koji takođe nisu prilikom svakog otkrića tehnički dokumentovali nađene ostatke (Јеремић, Чершков 2021: 116, nap. 343).

BIBLIOGRAFIJA

- Aјдић, Р. 1975. Античке некрополе у Нишу. *Нишки зборник* 1: 33–45.
- Almgren, O. 1923. Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. *Mannus Bibliothek* 32, Verlag Carl von Kabitsch, Leipzig.
- Ayalon, E. 2005. The bone industry at Caesarea Maritima, Israel. In: Luik, H., Choyke, A. M., Batey, C., and Lougas, L. (eds.): *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth – Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present – Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003*: 229–246.
- Bíró, M. T. Choyke A. M., Vass L., Vecsey, Á., 2012. *Aquincumi Csonttárgyak / Bone Objects In Aquincum. Az Aquincumi Múzeum Gyűjteménye* 2, Budapest.
- Božič, D. 2002. A Roman grave with writing implements from Ljubljana (SI). *Instrumentum* 16: 33–36.
- Božič, D. and Feugère, M. 2004. Les instruments de l'écriture. Éléments d'une réflexion collective. *Gallia* 61: 21–41.
- Choyke, A. M. 2012. Az állati vázrészek mint alapanyagok / Skeletal elements from animals as raw materials. In: T. Bíró M., Choyke A. M., Vass L., Vecsey Á., *Aquincumi Csonttárgyak / Bone Objects In Aquincum. Az Aquincumi Múzeum Gyűjteménye* 2, Budapest: 43–53.
- Christidou, R. 2001. Study of Bone Tools at Three Late/Final Neolithic Sites from Northern Greece. In: Choyke, A. M. & Bartosiewicz, L. (eds.): *Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space. Proceedings of the 2nd meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group Budapest, 31 August – 5 September 1999*, British Archaeological Reports International Series 937, Oxford: 41–47.
- Црнобрња, А. 2001. Скупни налаз римских жижака – прилог проучавању урбане историје Сингидунума. *Годишњак прага Београда* 47–48: 67–89.
- Davis, G. J. C. 2016. Bone spatulate strips from Roman London. *Lucerna* 51: 6–12.
- Deschler-Erb, S. and Gostenčnik, K. 2008. Différences et identités de la vie quotidienne dans les provinces romaines : l'exemple de la tabletterie. In: Bertrand, I. (ed.): *Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge? Actes de la table ronde instrumentum, Chauvigny (Vienne), 8-9 décembre 2005*, Monographies instrumentum, Montagnac: 283–309.
- Deschler-Erb, S. 2001. Do-it-yourself Manufacturing of Bone and Antler in Two Villas in Roman Switzerland. In: Choyke, A. M. & Bartosiewicz, L.(eds.): *Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space. Proceedings of the 2nd meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group Budapest, 31 August – 5 September 1999*, British Archaeological Reports International Series 937, Oxford: 31-40.
- Eckardt, H. 2002. Illuminating Roman Britain, *Monographies Instrumentum* 23. Montagnac: Éditions Monique Mergoïl.
- Eckardt, H. 2018. *Writing and Power in the Roman World*. New York: Cambridge University Press.

- Gaitzsch, W. 1984. Der Wachsaufrag antiker Schreibtafeln. *Bonner Jahrbücher* 184: 189–207.
- Gostencnik, K. 2005. Worked bones from Virunum: Some preliminary typological and chronological aspects. In: Luik, H., Choyke, A. M., Batey, C., and Lougas, L. (eds.): *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth – Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present – Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003*: 215–228.
- Gostencnik, K. 2010. Ribs as a Raw Material in Roman Bone Artefacts from Virunum (Southern Austria). In: Legrand-Pineau, A., Sidéra, I., Buc, N., David, É., and Scheinsohn, V. (eds.): *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, technological and functional signature*. *Bar International Series* 2136, Oxford: 149–157.
- Hartmann, B. 2020. *The Scribes of Rome. A Cultural and Social History of the Scribae*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Јеремић, Г. и Чершков, Т. 2021. *Топографска анџиографска и касноанџиографска Ниша (Naissus). Археолошки трагови на простору центара савременог града*. Београд: Српско археолошко друштво, Завод за заштиту споменика културе Ниш.
- Јовановић, Д. 1956. Неки топографски подаци о старом Нишу. *Старинар* н. с. V–VI (1954–1955): 365–373.
- Klippel, W. E. and Schroedl, G. F. 1999. African slave craftsmen and single-hole bone discs from Brimstone Hill, St Kitts, West Indies. *Post-Medieval Archaeology* 33: 222–232.
- Милинковић, М. 2001. Игле и стилуси са Градине на Јелици. *Саопштења XXXII–XXXIII (2000–2001)*: 123–133.
- Petković, S. 2010. *Rimske fibule u Srbiji. Od I do V veka n. e.*, Posebna izdanja, knjiga 50. Beograd: Arheološki institut.
- Petrović, P. 1979. *Naissus–Remesiana–Horreum Margi. Inscriptions de la Mésie Supérieure IV*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Петровић, П. 1993. NAISSUS - задужбина цара Константина. У: Срејовић, Д. (прир.), *Римски царски трагови и палате у Србији*. Галерија САНУ, књига 73. Београд: 57–81.
- Спасић-Ђурић, Д. 2015. *Граг Виминацијум*. Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.
- Tomlin, R. S. O. 2016. *Roman London's First Voices. Writing Tablets from the Bloomberg Excavations 2010–14*. *Museum of London Monograph* 72. London: MOLA.
- Vojvoda, M., Mrđić, N. 2015. *Nalazi novca sa viminacijske nekropole Više groblja i njihova uloga u pogrebnom ritualu*. *Viminacium* vol. 4. Beograd: Arheološki institut.

IZVORI

- Cicero. 1928. *The Verrine Orations I: Against Caccilius. Against Verres, Part I; Part II, Books 1-2*. Transl. by L. H. G. Greenwood. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Herodotus. 1922. *The Persian Wars. Books 5-7*. Trans. by A. D. Godley. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Horace. 1926. *Satires. Epistles. The Art of Poetry*. Transl. by H. Rushton Fairclough. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Livy. 1922. *History of Rome. Books 3-4*. Transl. by B. O. Foster. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ovid. 1929. *The Art of Love and Other Poems*. Transl. by J. H. Mozley. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.

SUMMARY

BONE SPATULA – RULER FROM NAISSUS

GORDANA JEREMIĆ, SARA LAZIĆ and SELENA VITEZOVIĆ

The paper deals with a technological-typological analysis of the finding of a bone spatula – ruler, discovered in a closed unit from the first half of the 2nd century in the *suburbium* of *Naissus* – Niš (the site of Trg Oslobođenja), in the vicinity of the centre of the Roman city (fig. 1). The item is in the shape of an elongated trapeze, with dimensions of 11.8 x 2.5 x 0.1 cm, and a round handle on the shorter lateral side (fig. 2, 3). It was made of a flat segment of a larger rib of a large mammal, most probably cattle (*Bos taurus*), which was then processed by cutting and abrasion, and the final form was obtained through scraping and polishing. The abrasive surfaces were most probably made with a metal rasp (smaller traces made by it can be identified), thus, the naturally spongy tissue of the rib can barely be noted. The round handle was obtained by cutting, while the perforation, with the diameter of 3 mm, was made by drilling.

Traces of intense use can be noted on the surfaces of the spatula: both lateral sides are worn, chipped and with smaller use-wear damage traces, while the upper and lower surface are both worn, polished, but also contain a dense pattern of lines and cuts from use (fig. 4). The processing technology used, as well as the choice of raw material (*Bos* bone), represent common traits of bone items production in the Roman period. The registered use-wear traces indicate that the item was most probably used as a spatula to flatten the wax on writing tablets (*tabulae ceratae*).

A similar spatula – ruler was discovered in *Viminacium*, and similar items, interpreted in different manners (as a part of writing

equipment included), aren't numerous, but they have been found in different parts of the Roman Empire nevertheless – among other places, in today's Hungary, Slovenia, Switzerland, and elsewhere.

Although the finding conditions do not provide more precise data on who the owner, or the user of this item from *Naissus* was, such a finding, along with the registered bronze stylus from the same unit, provides not only significant data on the literacy of the population of Roman *Naissus*, but it also indicates the wide-spread use of bone as a raw material for making everyday use items in the Antique period.

In the lack of other reliable archaeological evidence, it cannot be determined, for the time being, if the bone spatula – ruler from *Naissus* was used in a bureau for writing down documents or if it represented a part of a private writing set. The finding from the grave in *Viminacium* could possibly be interpreted in the context of the social status of the deceased, that it to say, that the spatula was a symbol of his profession as a scribe, i.e. the fact that he belonged to the provincial sub-elite. Both *spatulae* most probably originate from the same period, the reign of Emperor Hadrian (117–138).

Even though intense research activities have been on-going for more than ninety years in *Naissus*, our knowledge on bone tools, raw materials, workshops for their production, as well as the zooarchaeology of the region in general, are very limited, due to a lack of systematic research of this important segment of Roman economy and everyday life.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

572:902(497)(082)

BIOARHEOLOGIJA na Balkanu : studije iz antropologije i zooarheologije /
urednici Nataša Miladinović-Radmilović, Dragana Vulović, Selena Vitezović.
- Beograd : Srpsko arheološko društvo ; Sremska Mitrovica : Blago Sirmijuma,
2023 (Beograd : Propaganda Jovanović). - 133 str. : ilustr. ; 30 cm. - (Radovi
Bioarheološke sekcije Srpskog arheološkog društva)

Na spor. nasl. str.: Bioarchaeology in the Balkans. - Radovi na srp. i engl.
jeziku. - Tekst štampan dvostubačno. - Tiraž 200. - Str. 1: Bioarheologija na
Balkanu / Nataša Miladinović-Radmilović, Dragana Vulović, Selena Vitezović.
- Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. -
Rezime na engl. ili srp. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-80094-23-6 (SAD)

ISBN 978-86-84457-21-1 (BS)

а) Биоархеологија - Балкан - Зборници

COBISS.SR-ID 118278409

